

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Токтакун кызы Г.

**БИЙЛЕР ТУУРАСЫНДАГЫ МААЛЫМАТТАР РЕВОЛЮЦИЯГА
ЧЕЙИНКИ ДООРДОГУ ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДА**

Токтакун кызы Г.

**ОТРАЖЕНИЕ БИЙСТВА В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ
ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ**

Toktakun kyzy G.

**THE REFLECTION «BIY» IN PRE-REVOLUTIONARY
HISTORICAL SOURCES**

УДК: 947 (575.2): 930.1

Макалада революцияга чейинки доордогу кыргыздардагы бий титулунун аталышы, алардын кызматы, функциясы туурасындагы маалыматтар изилденет. Революцияга чейинки авторлордун эмгегинин негизинде бий, манан сыяктуу коомдук катмарлар иликтенет. Бийлер институтунун калыптанышы, кыргыз коомундагы ордуна анализ жасалат.

Негизги сөздөр: бий, казы, жаза, сот иштери, титул, уруулар.

В статье рассматривается название титула бийства, его функции в дореволюционном периоде. На основе трудов дореволюционных авторов изучаются социальные категории таких общественных слоев, как бийи, мананы. Анализируется формирование института бийства и их роли в кыргызском обществе.

Ключевые слова: бий, казы, взыскания, судебные дела, титул, роды.

The article investigates the title “Biy” (head of tribe) before the revolutionary epoch that was given to the kyrgyz rulers, information about their names and function is thoroughly studied in this work. Social categories such as Manap, Biy were investigated on the basis of the pre-revolutionary works of authors. Formation of “Biy” institutions and their role in kyrgyz community is analyzed as well.

Key words: biy (head of tribe), kazy (court ruler), punishment, court trials, title, tribes.

XVIII-XIX кылымдын башында кыргыз элинин эң жогорку рангдагы башкаруучусу – бий деп аталган. Тарыхый маалыматтарга ылайык “бий” бул мезгил аралыгында административдик да, сот милдетин да аткарып келген. Революцияга чейинки доордогу орус тилинде жарык көргөн тарыхый булактарда бий титулу, анын келип чыгышы, коомдогу аткарган функциясы жөнүндө көптөгөн материалдарды кездештирүүгө болот. Бий – араб тилинен келген түшүнүк “амир”, “эмирдин” синоними, мааниси жетекчи, падыша, асылзаттуу башкаруучу дегенди туюн-

дурат. Бий түшүнүгү коңшулаш башка элдерде да колдонулуп келген.

Тарыхый булактарга анализ жүргүзсөк XVIII кылымдагы дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө “бий” титулун колдонуп келишкендигин байкоого болот [1, с. 40]. Орто кылымдагы кытай булактарында, белгилүү окумуштуулар И.Бичуриндин, В.Бартольдтун эмгектеринде бий кыргыз коомундагы жогорку даражадагы башкаруучу титул экендигин билүүгө болот. Алсак, И.Бичурин: “Кыргыздарда жогорку башкаруучу – ажо деп аталат. Аткаминерлери алтыга бөлүнүшөт: министрлер, аскер башчылар, жетекчилер, иш алып баруучулар, дагандар... Хягас (кыргыз) ажосунун үч министри болгон: Гиеси Бей, Гюйшабо Бей, Ами Бей... Алар мамлекеттик иштерди алып барышкан” [2, с. 358-362] – деп эскерген. Ал эми В.Бартольд IX кылымдагы “улуу кыргыз дөөлөтү” мезгилиндеги административдик структурасына, башкаруу системасына мындай мүнөздөмө берген: “...Енисей кыргыздарынын эң жогорку бийлик органы болуп курултай эсептелинген. Так ушул орган ички жана тышкы саясатты аныктаган. Жергиликтүү бийликтерди болсо таркандар, тутуктар, бийлер, бектер түзгөн... Тутуктар кагандын наместниктери болуп, белгилүү аймактарда саясий бийликти жүргүзүшкөн. Бийлер, бектер жер жерлерде аткаруу бийлигинин өкүлдөрү болуп, чарбалык иштерди аткарышкан...” [3, с. 123].

Бий титулун Моголистан мамлекети кулагандан кийинки Тянь-Шандык кыргыздардын саясий чөйрөсүндө кездеше баштагандыгын байкоого болот. Тарыхый булактарда кыргыздар “оң канат” жана “сол канат” болуп экиге бөлүнүшкөндүгү ушул этносаясий түзүлүштүн негиздөөчүсү катары Мухаммед-кыргыз деп берилет Мухамед-Хайдардын “Тарих-и Рашиди” аттуу эмгегинде учкай берилгендигин окумуштуу А.Мокеев белгилеп өтөт [4, с.118]. Ал эми тарыхчы, санжырачы Б.Солтоноев Мухаммед-кыр-

гызды санжырадан орун алган 1460-1470 жылдар арасында Ош шаарына жакын Сары бел аттуу жеринде дүйнөгө келген, “оң канаттын” башында турган Тагай-бий менен идентификациялаган. Бул жерден Тагайдын “бий” деген титул менен берилгендиги кызыгуунун жаратат. Тарыхый булактарга таянган А.Мокеев: “ар бир канат өздөрүнүн улук бийлеринин арасынан жыл сайын чоң бийди тандап алышкан, ал тиешелүү канаттын урууларынын бардык иштерин алып барып, жетектеп келген” – деп жазат [4, с.118]. Бирок, А.Мокеев “чоң бийлер номиналдуу гана бийликке ээ болушуп, уруулук бирикмелердин анык жетекчилери – улук бийлер болгон” - деп эсептейт [4, с. 125]. Демек, чоң бийлердин кызматы формалдуу гана болуп, белгилүү бир канаттын урууларынын биримдигинин символу болуп келген.

Элдин тарыхый уламыштарында жана кытай булактарында кээ бир кыргыз ишмерлеринин ысымдары сакталып калган. Санжыраларда алар кээ бир учурда хан деп берилсе, кээ бирде бий деп берилет, ал эми булактарда – чоң бий деп жазылган. Б. Солтоноев “Чоң бийлердин” катарына Тагай-бий, Көкүмбий, Кудаян-хан, Кошой-бий жана Маматкулу-бийди киргизет. Ал эми XVIII кылымга таандык аутенттик кытай булагынын берген маалыматтарына ылайык, кыргыздар Чыгыш Түркстанда Цинь империясы менен алгачкы ирет түз катнашка киргенде, “оң канаттын” чоң бийи саяк (сарыбагыш) уруусунун төбөлү Маматкулу-бий, ал эми “сол канаттын” чоң бийи кытай уруусунун жетекчиси Каработо-бий болуп турган. Жалпы жетекчи – Маматкулу, ал эми ага жардамчылары катары Каработо (кытай), Майтак (кушчу), Акбай (саруу) көрсөтүлгөн [5, с. 7].

XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактарына анализ жасай турган болсок, кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкен. XVIII кылымдын экинчи жарымында Гян-Шандык кыргыздар жөнүндө маалымат берген Иван Андреев: “эч кандай хан жана султан жок... жалгыз “князы” же “бии” бар” – дейт. Кыргыздарды – “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт. Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарыбагыш уруусунун башында – Атаке бий, саяктарды Гадай (Адый) бий, кушчуларды – Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду – Кашыбек бий, моңолдорду – Бирназар, желдендерди-Шапак бий, бостондорду – Ташыбек бий, кытайларды – Муса бий жана сарууларды – Сейит бий жетектеп келген деп жазат [6, с. 20].

1820-1821-жылдары Кыргызстан аркылуу өтүп кытайга саякат жасаган Е.Тимковский кыргыздар тууралуу төмөндөгүдөй маалымат калтырган: “Алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20га чейин, кээ бирлери 20дан 30га чейин улустарды жетектешет. Улустун адамдары алардын кулу катары саналышат. Бул элдин жалпы аталышы “кергиз”, алар бир нече уруулук бирикмелерден туруп аларды бийлери жетектешет. Бийлердин бийлиги

тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ жана алар бири бирине көзкаранды эмес” [7, с. 123].

XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыздар обочолонгон уруулук бирикмелерде жашап, бири биринен көз карандысыз уруулук бирикмелерге биригишип, тышкы душмандар тарабынан кооптуу учурлар болгондо чогуу иш аракеттерди, коргонуу, же жоонун мизин кайтарууда бирдиктүү аскердик түзүлүшкө ээ болушуп, бийлер тарабынан жетектелип келген. Ушул мезгилде кыргыздарга тышкы агрессорлор жунгарлар, кийинчирээк Кокон хандыгы чоң коркунуч туудуруп турган. Бийлер институту тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ, бирок мезгилдин өзгөрүшү менен бий титулун татыктуу адамдарга ыйгарылып берилген чин катары берилгендигин тарыхый материалдардан байкаса болот.

Бийлер жөнүндөгү маалыматты XIX к. биринчи жарымында Кыргызстандын аймагына келген врач Зибберштейндин эскерүү күндөлүгүнөн алууга болот. Кыргыздардын коомдук турмушуна кайрылган автор бийлердин кол алдындагы калктын санынына токтолуп: “... арык уругунда 300 түтүн, бийи Олжобай, ...желдең уруусунда 2000 түтүн, бийи Жапалак, ...кыдык уруусунда 3000 түтүн, бийи Жайыке, белек уруусунда 3000ден 4000ге чейин түтүн, аларды көз жумган Шералы бийдин мураскорлору: Ажыбай, Муса, Мусакожо, Жанусак, Качыбектер башкарат...” – деп эскерет [7, с. 123].

Фергана өрөөнүндө жашаган көчмөн кыргыздар Кокон хандыгынын курамында болуп, хандыкта сот бийлигин бийлерден сырткары казылар жүргүзүп келген. Кыргызстандын түштүк аймактарынын калкынын бий сотунан казы сотуна өтүү процесси XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын баш ченинде башталып, Улуу Октябрь революциясына чейин уланган – деп божомолдойт С.К.Кожоналиев [8, с. 37]. Орус булактарынан бийлер, казылар жөнүндө хандыктын аймагына келген саякатчылар, падышанын өкүлдөрүнүн эмгектеринен алууга болот. 1900-жылы Ош уездинин соттук иштери менен кенири таанышкан капитан Давлетшин: “Мурун кыргыздар бийлерге кайрылган, алар муфтийдин катышуусуз эле адат менен шариятты айкалыштыруу менен чечим чыгарышкан. Аз убакыт мурун кыргыздар өзүнө казыларды тандап, жалаң шарият боюнча сот иштерин жүргүзө баштаган” - деп билдирет [9, с. 38-39].

Ал эми 1829-жылы Кокон хандыгына саякат жасаган хорунжий Г.Н. Потанин хандыктын сот системасына токтолуп: “Жазылган мыйзамдары жок, иштерди чечкенде куранга жана байыркы салттарга таянышат. Сот иштери жазуу жүзүндө эмес, оозеки түрүндө болгондуктан, эң ири иштер тез арада эле аткарылат. Сот иштери дин өкүлдөрүнүн колунда”, - деп эскерген [10, с. 277]. 1813-жылы Кокон хандыгына саякат жасаган Ф.Назаров сот системасы туурасында мындай деп билдирген: “Кокондуктар дегеле эки күбө адамдын билдирүүсүнө таянышып, тергөө иштерин кагазсыз жүргүзүшөт” [12, с. 75]. Суралып жаткан күбөлөрдүн карама-каршы билдирүүсү учурунда, чындыкты аныктоонун жолу алардан ант

талап кылуу болгон. Айыпкер адамдын күнөөсүн аныктоодо жетиштүү далилдер болбогон учурда А.К. Гейнс жазгандай күнөөлүү адам өзү ант кабыл алган [13, с. 292].

Аскер чыгыштаануучулардын бири А.П.Хорошин болсо, “Кокон хандыгында сот жана жазалоо иштери башка мусулман мамлекеттери сыяктуу эле “шариятка” жана “адатка” таянып жүргүзүлгөн, акыркысы хандын же бектин өзүн-өзү билемдигине байланыштуу болгон” – деп сүрөттөйт [11, с. 189]. Ал эми Д.Тельятников, А.С.Безносиковдун маалыматына таянсак, хандыктагы жогорку сот бийлиги казыларга таандык. Бул төбөлдөрдү хан өзү билимдүү, тартиптүү адамдардан тандап, ага грамота, мөөр берген. **Казылар кеңири бийлик** ээ болушкан: алар жарандык жана диний тармактагы иштерди чечишкен. Казылар шариятка таянышып, оор жазалардан тартып, өлүм жазасына чейинки өкүмдөрдү чыгарышкан. Сот ишин жүргүзүү шариятка негизделген казы соту иштин алдын ала тергеген эмес, тергөө органдары да болгон эмес. Күнөөлүнү аныктоодо доогердин алдын ала далили гана башкы ролду ойногон.

Сот жараяны үчүн атайы имарат болгон эмес, каралып жаткан ишке доочу, жоопкер жана алардын тарапкерлери каршылыксыз катыша алышкан. 1887-жылы “Туркестанские ведомости” журналында казылар соту тууралуу М.Михайловдун баяндама мүнөзүндөгү макаласы жарыкка чыккан. Макалада казылардын бектер жана хандар тарабынан тандалуусу тууралуу мындай дейт: “казыларды кызматка дайындодо бек, хан, даткалар алардын жеке сыпаттарына көңүл бурушкан, бирок баары бир, казылардын шаарына келгенде алардан кымбат буюм, баалуу белектерди алышкан.

Тарыхый булактар тастыктап тургандай XIX кылымдын 40-жылдарынан тартып бийлердин социалдык түзүлүшү өзгөрүп, алар жөн гана сот функцияларын аткарып калган жана административдик ресурстарынан айрылган. Кыргыздардын жашоо-турмушун, адат-салтын, өзгөчө укуктук мамилелерин атайлап терең изилдеген Г.С. Загряжский бийлер сотунун мүнөзүн төмөндөгүчө баяндайт: “кандайдыр бир иштин чечилиши укуктан көз каранды эмес, бардыгы окуяга, мамилелерге жараша болот. Бийлер сотунун мүнөзү ушундай, ал эч кандай адилеттүүлүккө кепилдик бербейт, керектүү учурда таасирдүү уруу башчылардын, аксакалдардын, уруунун, уруктун кийлигишүүлөрү боло берет” [14, с. 362-371]. Бийлер конкреттүү бир ишке жараша, же ошол ишке катышкан тараптарларга жараша заңды, адатты жекече ыктыяры боюнча түшүндүргөн, колдонгон десек болот. Уруулук-уруктук карым катнаштар сот ишинин бүтүмүнө түздөн түз таасир тийгизген. Ар бир уруунун, уруктун ичинде өз бийлери болгон. Ошондой эле, арыздашкандар кээ бир учурда өздөрү ишенген, кадыр-барктуу уруулаштарына да барып талашын чечүүнү өтүнүшкөн. Жоопкерчиликке тартуу Н.К. Загряжскийдин пикиринде 13 жаштан баштап болгон. Бул куракка жете элек өспүрүмдөр кылган кылмышы үчүн ата-энесине тапшырылат (үй-бүлөдө

түзөтүү иштери үчүн). Баралына толо элек 13 жаштан жогору өспүрүмдөргө жазалоо толук колдонулган эмес. Мисалы, жаза 60 сокку болгон болсо, 30 гана сокку берилген жана да камчынын ордуна тал чыбык менен сабалган [18, с. 167].

Ю.П. Россельдин бийлер институтунун туруктуулугу тууралуу бир катар кызыктуу маалымат келтирилип кеткен. Анын пикиринде кыргыздарда 1869-жылга чейин туруктуу шайланып алуучу бийлери болгон эмес. Ар бир маселе үчүн тараптар тарабынан бир бий тандалып алынган. Бул адамдар “бий” деп, калк кайрыла турган учурда гана аталган [15, с. 97]. Бийлер соту эл тарабынан расмий түрдө юридикалык жактан купуя же ачык шайлоолордо тандалган эмес. Кыргыздардагы сот бийлигине кайрылган авторлордун бири Н.Д. Южаков болгон. Автор өз эмгегинде: “Кыргыз өзү каалаган, ишенген адамына барып соттошкон. Адатты, салтты мыкты билген, эл арасындагы кадыр-барктуу адаамдарга көп кайрылышкан. Калктын көпчүлүгү белгилүү бир адамга утурлап кайрылгандыктан, алардын артында “бий” деп сакталып калган” - деп эскерет [16, с. 36-37]. Бийлерди XIX кылымдын экинчи жарымында социалдык стратификациянын жогорку баскычында турган манаптар дайындай башташкан. 1842-жылы Ысык-Көлдүн батыш тарабындагы Котмалды деген аймакта сарыбагыш, бугу, солто, саруу, кушчу жана башка уруулардын катышуусундагы курултайда Ормон Ниязбек уулун хан көтөрүшкөн. Курултайда “туу”, “мөөр”, “бийлик курамы”, “жаза”, “айып өлчөмдөрү” жана “туяк пул” аныкталып, кабыл алынган. Ошондой эле сот функцияларын жүргүзгөн аппарат да түзүлгөн. Маселен, Ормон хан кеңешчилери Жетиген уруусунан Медербек, Жантай уруусунан Минназарды бий кылып дайындаган [17, с. 6-8]. Бийлердин алып барган иштери коомдун баардык тутумдарын өзүнө камтыган. Уруулукка, ажырашууга, оозеки даттанууларга, уруулук, уруктук обдинанын талкуу, талаштарын чечүүгө байланыштуу болгон. Соттук процесс доочу, жоопкер жана өкүл адамдардын катышуусу менен гана башталган. Сот жараяны ачык жүргүзүлгөн жана уруунун баардык адамдары катыша алышкан, кээ бир учурларда гана соттошкондордун өтүнүчү менен күбөлөрсүз өткөзүлгөн. Эгерде жоопкер маселени кароого келбесе өкүм сырттан чыгарыла берген. Доочунун жана жоопкердин каалоосу менен соттук ишти тескөөдө бир же андан да көп бийлер катыша алышкан.

Тарыхый булактарда белгиленгендей жазалоонун түрлөрү жана алардын аткарылышы жоопкердин күнөөлүүлүгүнүн даражасынан жана жасаган кылмышынын оордугунан көз каранды болгон. Айыпталуучунун күнөөлүү же күнөөлүү эместигин аныктоо үчүн, далилдер жана күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнөн тышкары актоочу же айыптоочу анттарды берүү кеңири тараган. Кылмыш боюнча тергөө иштеринден жетишерлик далил табылбаган учурларда гана “ант берүү” жараянын колдонушкан. “Жеңил кылмыштарды кароодо, айыптоо же актоо үчүн далил табылбаса, добогерге же жоопкерге ант берүүнү сунушта-

шат” - деп жазат Г.Загряжский [19, с. 199]. Эгерде айыпталуучу тарабына ант берүүчү күбө буларды аткаруудан баш тарткан болсо, кылмышты жасаган жана күнөөлү деп эсептелинген. Тескерисинче, ант берген болсо, анда айыпталуучудан баардык күнөөлөр алынган жана ал акталган. Ант берүүчү, кимдин гана тарабында болбосун, ант берүүгө макул болгондон кийин, каралып жаткан иш менен таанышууга убакыт берилген. Өз ара сурамжылоо, иликтөө жүргүзгөндөн кийин маселе боюнча ант берүүнү макулдугун же макул болбогондугун бийге же добогерге билдирген. Ант берүүчүнүн белгиленген убакытта жөнү жок себеп менен келбегендиги, жоопкердин күнөөлүү экендигин аныктоого түрткү боло алган. Жоопкер (ответчик) өзүн күнөөсүз экендигин далилдеш үчүн бир кесе суу ичип, ата-бабалардын көрүн жети ирет айлануусу зарыл болгон. Ыйык булак, дарак (долоно), таштардын жанында ант берилген. Ант берүүчүнү коркутуп, чындыкты билүү максатында аны жуундуруп, саванга ороп жаңы казылган көрдүн жанына барып ант ичиришкен [20, с. 211-217]. Антты 15 жаштан жогору эркектер бере алган. Аялдар, жаш балдардан ант алынган эмес, алардын ордуна күйөөсү, атасы же бир тууганы ант берген. Ант берүүчү адамды – жан берүүчү, ал эми антты кабыл алган адамды – жан алуучу деп аташкан. Негизинен ант өтө сейрек учурларда берилген. Көпчүлүк учурларда доочу жоопкердин ант берүүгө даяр экендигин көрүп, коюлган доолорунан баш тарткан.

Салттуу укукта бийлердин чечимине даттанууларга жол берген. Кайрадан ишти кароолор чоң чогулуштарда, аш-тойлордо өткөрүлгөн. Нааразы болгондор уруунун манабына “тартуу” менен келип, арызданышкан. Манаптар даттануучулардын оозеки арызынын негизинде ишти кайрадан карап чыккан. Эгер чечим туура деп ойлосо, арыздануучуларды ынандырганга аракет кылган. Туура эмес деп тапкан болсо жеке өзү же башка бийлердин катышуусу менен ишти карап чыккан. Уруу башчысынын чечимин аппеляцияга берүү мүмкүн эмес болгон, себеби арызды берүү үчүн манаптардан жогору турган инстанция болгон эмес. Бий адилетсиз чечим чыгарган учурларда жоопкерчиликке тартылган эмес, бирок мындай жагдайлар анын аброюна шек келтирген жана ага кайрылуудан баш тартышкан. Ошондуктан ар бир бий арызды кароодо максималдуу түрдө жоопкерчиликтүү мамиле жасап, ошону менен өзүнө келечекте бий катары элдин ишеничин актоого аракет кылган. Бий сотунун кыргыздардын арасында кадыр-баркка ээ болуусуна, алардын өкүм чыгарууда бир гана абстракттуу байыркы салттарга таянбастан, реалдуу иштин шарттарын, айыпталуучунун бейнесин, анын социалдык абалын, кылмыштын жагдайын эске алгандыгы маанилүү өбөлгө болгон. Бул факторлорго жараша алар өз ыктыяры менен салттуу укукта берилген жазаны жумшартышкан же күчөтүшкөн. Бийлердин мындай саясаты бир гана абст-

ракттуу мыйзамдын салтанаты эмес, бузулган мамилелердин калыбына келтирүү, жараяндын катышуучуларынын кызыкчылыктарын канааттандыруу менен салттуу соттун маанисин түшүнгөндүктөрүн билдирген.

Адабияттар:

1. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр. - Т.2. - Б., 2003.
2. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. - Алматы, 1998.
3. Бартольд В. Киргизы. Исторический очерк // Соб. соч. Т. 2, част. 1. - М., 1963.
4. Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. - Б., 2010.
5. Д. Сапаралиевдин макаласында сарыбагыш деп берилет. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө // Кыргыз тарыхынын маселелери. - №2. - Б., 2006.
6. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Кольванской и Тобольской губерний крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым // Новые ежемесячные сочинения. - СПб., 1795-1796. - Ч. XV- XVIII.
7. Тимковский Е. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах. - СПб., 1824. - Ч.1.8. Кожоналиев С.К. Обычное право. - Бишкек, 2000.
8. Кожоналиев С.К. Суд и обычное уголовное право у киргизов до Октябрьской революции. - Фрунзе, 1963.
9. Записки о Кокандском ханстве, хоунжего Потанина. // Вестник. Импер. русск. географ. общ. Ч.18. - СПб., 1856.
10. Хорошхин А.П. Заметки о Коканде. // Туркестанский сборник. - Т.23.
11. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного сибирского корпуса, переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. - СПб., 1821.
12. Гейнс А. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве // Собр. литер. трудов. - Т.2. - СПб., 1898.
13. Загряжский Г. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 3. - СПб., 1874.
14. Русские путешественники и исследователи о киргизах. - Фрунзе, 1973.
15. Южаков Н.Д. Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем. - СПб, 1891.
16. Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда. - Бишкек, 2002.
17. Загряжский Г. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных) Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып.4. - СПб., 1876.
18. Загряжский Г.О народном суде у кочевого населения Туркестанского края, по обычному праву//Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. 4. - СПб., 1876.
19. Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. - Ташкент, 1889.

Рецензент: д.и.н., профессор Алымбаев Ж.